
STANIŠA NOVAKOVIĆ

LJUDSKI RAZVOJ, SREDSTVA I CILJEVI

Od 11. do 16. avgusta u Herceg-Novom je održan međunarodni sastanak humanistički orijentisanih mislilaca marksista i nemarksista. Tema sastanka: »Ljudski razvoj, sredstva i ciljevi«. Ovaj sastanak, kojem je prisustvovalo oko 40 učesnika iz devet zemalja (Belgija, Velika Britanija, Zapadna Nemačka, Jugoslavija, Rumunija, SAD, Francuska, Holandija, ČSSR), održan je u zajedničkoj organizaciji Instituta za filozofiju pri Filozofskom fakultetu u Beogradu i Srpskog filozofskog društva s jedne strane. i Međunarodne humanističke i etičke unije (IHEU) iz Amsterdamu, s druge strane.

Prvi referent bio je Jakob van Prag, profesor Univerziteta u Utrehtu i predsednik Međunarodne humanističke i etičke unije, koja trenutno okuplja 33 nacionalna humanistička društva iz 22 zemlje i koja je zamišljena kao jedna od formi objedinjavanja onih koji nisu u stanju da prihvate autoritet niti religije niti totalitarnih političkih sistema, a ipak žele da zajedno sa drugima zastupaju etičke, demokratske i konstruktivne aspiracije koje počivaju na dugoj misaonoj i stvaralačkoj tradiciji čitavog čovečanstva. Tema referata Jakoba van Praga bila je »Uzroci alijenacije u modernom tehničkom društvu i njihovo otklanjanje«. Izneću ovde samo neke bitne momente iz ovoga referata o kojima vredi još promisliti.

Van Prag je pre svega ukazao na činjenicu da revolucionarni razvoj nauke i tehnike u savremenom društvu stvara daleko veće područje za slobodno stvaralaštvo nego što ga dopušta postojeća organizacija koju to savremeno tehnološko društvo nosi. Ova činjenica predstavlja osnovni uzrok što se savremeni čovek, a posebno omladina, oseća nelagodno i sumnjičavo i što reaguje agresivno i pobunjenički. Po mišljenju van Praga, ovaj vid alijenacije je više tehnološke prirode nego što je to alijenacija u tradicionalnoj marksističkoj teoriji (s obzirom na to da je Marks

korene alijenacije nalazio pre svega u privatnoj svojini nad sredstvima za proizvodnju, u podeli rada i u robnoj proizvodnji). Danas se, međutim, ne radi samo o alijenaciji čoveka kao proizvođača, već pre o potpunoj alijenaciji čoveka u svim njegovim mogućnostima (svojstvima). Ova alijenacija izaziva takvu vrstu »solitarizacije« koja je manje svesna od usamljenosti ili individualizma i pretvara čoveka pojedinca u čoveka mase.

U vezi sa ovakvim problemom alijenacije, van Prag je upozorio pre svega da nema razloga da dođe do bilo kakvog odnosa prezrenja prema nauci i tehnici, jer one čine osnovu prosperiteta modernog društva, što sa svoje strane predstavlja uslov za blagostanje, tj. za zdravlje i radost, pokretljivost i slobodu izbora, participiranje u kulturi, ukratko — za ljudski progres. Međutim, isto tako treba imati u vidu da razvoj školskog obrazovanja i informisanosti nije dovoljan za emancipaciju i dezalijenaciju modernog čoveka. Neophodna je moderna filozofija života koja bi otvorila perspektive smisaonoj »praksi«, odnosno inspirisala kritičku i kreativnu ljudsku aktivnost. U ovome kontekstu, van Prag stavlja akcenat na sredstva i metode, a ne na krajnje ciljeve, pošto, kako kaže, »nije teško istaći visoke ciljeve, ali je problem ukazati na ljudska sredstva koja bi bila i izvodljiva i zadovoljavajuća« u procesu ostvarenja tih ciljeva.

Van Prag nije rekao ništa o tome da li začeci ili neki elementi te filozofije već negde postoje, ali je istakao da alijenacija traži samoodređivanje u smislu realizacije sopstvenih mogućnosti, dok solitarizacija zahteva drugarstvo i solidarnost. Ova dva aspekta su neodvojivo povezana, jer nema prave realizacije sopstvene ličnosti koja nije upravljena prema realizaciji čovečnosti kao društvenosti i drugarstva.

Svetozar Stojanović u svome referatu »Revolucionarna teleologija i etika«, razmatrao je sa etičkog stanovišta problem odnosa revolucionarnih sredstava i ciljeva u razvitku komunističkog pokreta. Problem ovoga odnosa oduvek je mučio marksiste i komuniste i oni su prema njemu zauzimali različite stavove. Spomenimo samo, kao najbolji primer, dobro poznate kontroverze Lenjina i Trockog sa Kauckim, ili, dvadeset godina doznije, između Trockoga i Djuia.

Kakvo je stanovište referenta o ovome problemu? Pre nego što rezimiram Stojanovićevo gledište, izneću neka njegova upozorenja koja mi se čine značajnim: revolucionar mora da pazi da objašnjenje svojih grešaka teškoćama situacije u kojoj su počinjene ne identifikuje se njihovim moralnim opravdanjem; pravi kara-

akter jednoga pokreta ne može se utvrditi samo na osnovu prirode njegovih programskih ciljeva, već treba uzeti u obzir aktualnu aktivnost toga pokreta, tj. upotrebljena sredstva; jako neslaganje oko sredstava ukazuje na postojanje prikrivenih razlika u pogledu postavljenog cilja; ako se elementi cilja ne razvijaju od početka akcije, sredstva će poslužiti za ostvarenje nekog drugog a ne nameravanog cilja; cilj može moralno da opravda sredstva samo ukoliko sredstva moralno ne diskvalifikuju taj cilj, što znači da se radi o odnosu uzajamne moralne kontrole; uzimanje u obzir svih posledica koje se mogu predvideti moralno može da bude jače od uočavanja samo nameravanih posledica; za revolucionarni pokret najveću teškoću ne predstavlja neočekivano jak otpor koji ostvarivanju njegovih revolucionarnih ciljeva pruža sama stvarnost, već mogućnost da on sam svoje aktivnosti, institucije i organizacije pretpostavi svojim ciljevima (povođenje za podsvesnom težnjom ka ostvarenju apsolutne moći); citirajući Adlera: »Lakše je boriti se za principe nego li živeti u skladu sa njima«; revolucionarna organizacija može da bude zaista samokritična jedino ukoliko postiže samokontrolu u pogledu svoje osnovne funkcije — ostvarivanja humanističkog programa; revolucionarno nasilje će se izopačiti ukoliko revolucionari zaborave da je ono u stanju samo da ukloni prepreke, a ne i da pruži pozitivno rešenje; revolucija je sigurno ilegalna u odnosu na predrevolucionarni legalni sistem, ali iz toga ne sledi da je zakon kao takav buržoaska pojava i da revolucija ne treba da postavi legalne granice svojoj sopstvenoj arbitrarnoj moći — ako to ne učini, biće ozbiljnije ugrožena od svoje proizvoljnosti negoli od svih kontrarevolucionarnih akcija.

Sam problem odnosa ciljeva i sredstava Stojanović pokušava da reši uglavnom samo indirektno (direktno izlazi samo sa jednom opštom formulacijom koja mnogo ne kaže: sredstva moraju neprestano etički da se kontrolišu ciljem, ali i obratno), i to na pitanju revolucionarnog nasilja. On pre svega smatra da svi marksisti pod izvesnim okolnostima opravdavaju revolucionarno nasilje — od onih koji opravdavaju neograničenu upotrebu revolucionarnog nasilja, do različitih umerenijih gledišta. Po Stojanovićevom mišljenju, međutim, za pravoga revolucionara nasilje je samo sredstvo da se preuzme vlast i ništa više, jer visoka moralna vrednost socijalizma počiva na svemu drugom samo ne na nasilju.

Meni se čini da rešenje osnovnog pitanja odnosa ciljeva i sredstava, pogotovo kada se radi o moralnom aspektu, treba tražiti u daljoj razradi Stojanovićevog gledišta da se istinski karakter jednoga pokreta ne može da utvrdi samo na osnovu

prirode njegovih programskih ciljeva, već da treba uzeti u obzir njegovu aktualnu aktivnost, tj. upotrebljena sredstva. Bio bih zapravo još kategoričniji, pa bih rekao da priroda programskih ciljeva ne mora da ima nikakve veze sa pravim karakterom jednoga pokreta, a da je za čitavo društvo kao i za svakoga pojedinca bitno baš to kakvim se sredstvima i metodama određeni pokreti služe da bi nas doveli do onoga što smatraju da će biti bolje, savršenije, idealnije društveno uređenje.

Učesnici iz Rumunije Nikolae Belu i Aleksandar Tanase istupili su sa zajedničkim referatom »Perspektive i protivrečnosti u savremenom razvoju čoveka«. Sukob između stare istine da čovek nije svetac i vekovima izgrađivane koncepcije o savršenom čoveku, aktuelna je i danas, a posebno u socijalističkom svetu, koji treba da se opredeli za staru ili novu ljudsku perspektivu, za stari ili novi jezik ljudskog.

Istina po kojoj čovek nije svetac, smatraju rumunski referenti, zahteva radikalno novo tražanje u oblasti čovekove perspektive, traži rekonstrukciju ideje čoveka, polazeći od novih mogućnosti koje pruža ljudska situacija.

Ukazujući na svu složenost ljudskog razvoja (a naročito moralnog napretka ljudske ličnosti), kao i na dugotrajni proces usklađivanja između ideala i stvarnosti kada je u pitanju sama ljudska priroda, referenti su posebnu pažnju poklonili rasvetljavanju mere u kojoj savremene tekovine socijalizma omogućuju da se izgradi slika o novom modelu čoveka.

Julijus Strinka, iz Bratislave, u svome referatu »Socijalizam i nacije«, aktuelizirao je jedan problem koji je doista u marksističkoj teoriji (i praksi) dugo vremena ili ignorisan ili smatran za tabu, najčešće zato što se verovalo da socijalizam sam po sebi predstavlja najbolju garanciju slobode i slobodnog razvoja svakog pojedinca, pa da samim tim onda nacije u socijalizmu moraju da teže svojem sopstvenom ukidanju, da teže spajanju u svetsko univerzalno »anacionalno« kolektivno društvo. No, u poslednje vreme postaje sasvim jasno da ova teorijski i praktično nezastnovana uverenja nisu nikako opravdana.

Naime, ukoliko čak na određenom stupnju društvenog razvoja nužno dolazi do sve jačeg afirmisanja integracionih procesa u većim međunarodnim celinama ili u čitavom svetu, to nikako ne znači da treba potceniti važnost ili držati da nestaje potreba za afirmacijom nacionalnog subjektiviteta. U stvari, kako smatra referent, samo pod uslovom trajnog očuvanja nacionalnog subjektiviteta, postoji mogućnost prave integracije koja ne znači spajanje ili apsorbovanje, već stva-

ranje funkcionalnih veza koje nose zajednička i recipročna preimućstva. Samo takav oblik integracije u kojem se subjektivnost svakog integrisanog člana poštuje u potpunosti, može da bude sposobna da živi i da traje. Integracija nametnuta spolja, čak i najdobronamernije, nužno se oseća kao pritisak sile, koji izaziva reakciju samoodbrane i kontrapritiska.

Znatne kontroverze i živu debatu izazvao je referat profesora sa Univerziteta države Njujork u Bafalu Pola Kerca »U odbranu tolerancije«, koji je, imajući u vidu društveno dobro i ljudski progres, pokušao da opravda princip tolerancije kao jedan od fundamentalnih moralnih principa.

Glavna teza Kercovog referata svodi se na ovo: jedan od osnovnih principa humanizma koji treba priznati i afirmisati jeste moralno pravo individua i grupa da zastupaju uverenja ili neguju vrednosti koje su drugačije od onih koje zastupam ja ili moja grupa. Prema tome, kada je reč o uverenjima, tada je neophodna striktna tolerancija. No, tolerancija bi mogla da bude rukovodeći princip i onda kada se radi o akciji, mada tu Kerc dopušta i neka odstupanja, pa tako i izvesne forme netolerancije. On takođe s pravom upozorava da, ukoliko princip tolerancije treba da vlada u nekom društvu, tada nije dovoljno samo da se neguje kao moralno pravilo, već bi morali da budu odsutni izvesni negativni uslovi koji ometaju njegovo delovanje. Tako, na primer, ako tolerancija treba da bude efikasna, ne bi trebalo da postoji centralizovana ekonomska ili politička kontrola nad svim sredstvima komunikacije.

Zaista, kada se radi o samom principu tolerancije, naročito s obzirom na slobodu zastupanja sopstvenih uverenja, mislim da ga skoro i nije potrebno braniti. Kerc ipak upozorava na neke činjenice o kojima se često ne vodi računa. Za nesmetani razvoj društva, kako kaže Kerc, opasnost od politike netolerancije sigurno da je daleko veća od opasnosti izražavanja različitih uverenja koja se otvoreno bore. Jasno je takođe da ona društva koja tolerišu kritiku i neslaganje, poseduju manje hipokrizije i dvoličnosti nego zatvorena i netolerantna društva. Izvesno je, isto tako, da će se društva u kojima vlada taj princip, kada se radi o sprovođenju društvenih promena, više oslanjati na argument i ubeđivanje negoli na silu. Prema tome, gde tolerancija prevladuje, daleko je više šansi da se razvije pravedno društvo u kojem umesto mržnje i grubosti vlada mir i harmonija. Stvarno, samo tamo gde postoji uzajamno poverenje i tolerancija može postojati nada za izgradnju jednog zaista kooperativnog društva.

Sem toga, Kerc vrlo sažeto, jasno i ubedljivo rezimira osnovne argumente koji govore u prilog principa tolerancije (epistemološki, psihološki i politički), kao što isto tako pobija osnovne prigovore koji se obično iznose protiv ovoga principa (pragmatički, istorijski i metafizički).

Nedostaci Kercovog referata, na koji su se neki diskutanti (na primer Ginter Fogel iz Zapadne Nemačke) vrlo oštro oborili, nisu po mom mišljenju tako krupni da bi doveli u pitanje osnovnu pozitivnu vrednost ovoga teksta. Čini mi se da bi se mogla formulisati samo tri opravdana prigovora, od kojih je treći najjači: (1) pravo na izvesnu netoleranciju u akciji Kerc izrikom daje samo postojećem društvu, što bi u suštini moglo da predstavlja antirevolucionarnu poziciju; (2) postavlja se pitanje kakav bi bio smisao propovedanja tolerancije, makar i samo uverenja, u društvima gde oni koji su na vlasti ne tolerišu tuđa uverenja, bez obzira na to da li na jedan direktan i otvoren način ili prikriveno, pokušavaju uvek da sprovedu samo svoje interese i onemogućavaju uvođenje progresivnih promena u društvo; (3) ako smo zaista za princip tolerancije, ukoliko ga prihvatamo kao jedan od fundamentalnih principa humanističkog društva za koje se zalažemo, onda bismo morali da budemo spremni i da uklonimo prepreke koje onemogućavaju ostvarenje ovoga principa, ma koliko to moglo da izgleda netolerantno.

Držeći da je princip tolerancije izuzetno važan, završiću opet onim što ide u prilog Kercovom referatu. Smatram da je autor u pravu kada upozorava da posle jednog netolerantnog akta, kao što je revolucija, nije lako preći na uvođenje i ostvarivanje principa tolerancije, koji inače jedino može da obezbedi puni razmah stvaralaštva; da je to stvarno izuzetno teško, mislim da svedoče sve dosadašnje revolucije. — Kerc je takođe u pravu kada napominje da princip tolerancije ne bi smeo da bude odbačen ni u onoj porevolucionarnoj fazi koja se naziva »prelazni period«. Naime, ako se odbaci u tom periodu (kao što se odbacuje u doba same revolucije, što je stvarno neminovno), onda se faktički pokazuje da se smatra nevažnim, što ujedno znači i to da se najverovatnije docnije više neće nikad ponovo uspostaviti.

Svoja razmatranja u temi »Ljudska priroda i današnje mogućnosti društvenog razvoja«, Mihailo Marković je započeo zauzimanjem kritičkog stava prema čitavoj tradicionalnoj, previše optimističkoj i utopističkoj antropologiji, čiji se koreni nalaze još u prosvetiteljstvu. Kada se radi o određivanju ljudske suštine, Marković se zalaže za to da treba imati u vidu i negativne aspekte ljudske prirode (koji su možda u najnovije vreme posebno upadljivo došli do izražaja). Sa ovoga

stanovišta osvetljavaju se preimućstva i teškoće Marksovog pojma ljudske suštine, pošto je Marks isto tako ispoljavao tendenciju previdanja tamnih strana ljudske prirode. Istovremeno se upozorava da je danas u mnogim zemljama, naročito u posleratnom periodu, počelo čak da prevladava suprotno, antiprosvetiteljsko i antiracionalističko gledište, tako da se od svake projekcije srećnijeg i boljeg društva zahteva da odgovori na pitanje: da li je još moguće verovati u čoveka?

»Jedini odgovor koji moderni dijalektičar može da pruži, kaže Marković, jeste: prestanite da čoveka tretirate kao stvar! On nije ni dobra ni loša stvar. Ne postoji nikakav logos istorijskog kretanja koji će konkretnog čoveka nužno da učini sve sličnijim jednom idealno harmoničnom, svestranom entitetu. Takođe je netačno da se čovek nalazi suočen sa tako haotičnim svetom izvan sebe i u sebi samom, da su svi njegovi svesni napori da promeni, da iznova stvori svoj svet i sebe samoga, Sizifov posao«.

Pošto je detaljno obrazložio ove dve poslednje tvrdnje, Marković prelazi na razmatranje mogućnosti da se alijenirana politička praksa pretvori u pravu, da bi na kraju pokušao da odgovori na pitanje: kako to da socijalistički pokret sve do današnjeg dana nije uspeo da razvije konzistentnu i konkretnu teoriju o prevazilaženju birokratije i o novoj političkoj strukturi društva? Osnovni razlog je, smatra Marković, u tome što u nerazvijenim zemljama Istoka, gde su se odigrale revolucije, još nisu postojali istorijski uslovi za tako radikalnu promenu političke strukture. Naime, Marksova teorija demokratskog socijalizma nastala je u uslovima relativno razvijenog zapadnog kapitalizma. Marks je zapravo držao da će istinska društvena kontrola nad proizvodnim snagama biti mogućna tek u naprednom društvu u kojem će »produkcioni odnosi postati univerzalni, ma kako pri tome bili reificirani«.

»Paradoksalno je, međutim, primećuje dalje Marković, to što ni Nova levica nije stvorila tu teoriju u mnogo pogodnijim uslovima, već ispoljava nepoverenje prema svim oblicima političkih institucija. Ovakvo shvatanje može se lako razumeti kao burna reakcija na proces očigledne degeneracije revolucionarne države u pobjedničkim revolucijama Istoka, mada ono sadrži pogrešnu generalizaciju iz iskustava koja imaju specifično regionalni karakter«.

Na kraju, Marković upozorava da socijalističku demokratiju ne treba shvatiti kao neku savršenu političku formu društva koja bi obezbedivala najracionalnija i najhumanija rešenja, a još manje garantovala ljudsku sreću — već samo kao formu društvene organizacije koja nudi optimalne mogućnosti u sagledljivoj budućnosti. Da bi se sprečile moguće deformacije političkih in-

stitucija — do kojih će, ako se gleda realistički, uvek dolaziti u manjoj ili većoj meri — društvo treba da se obezbedi odgovarajućim političkim vaspitanjem, razvijanjem kritičkog duha, izgradnjom slobodnog i nezavisnog javnog mnjenja.

U referatu pod naslovom »Ljudske mogućnosti i društveni uslovi« Lisjen de Konik (Belgija) razlikuje dve strane ovoga problema: pitanje veza između nasleđa i celokupne sredine i pitanje odnosa između individue i društva. Autor se, međutim, zadržao na rasvetljavanju biogenetskog aspekta veza između nasleđa i sredine u svim njenim vidovima, posebno u društvenom.

Na osnovu diskusija o referatima na plenarnim zasedanjima, izdvojena su tri problema za detaljnije razmatranje u sekcijama (engleskoj, francuskoj i nemačkoj). Vođeni su razgovori o ovim pitanjima:

- a) ljudska priroda i zajedničke vrednosti;
- b) humanizam i radikalne promene društvene strukture; i
- c) participacija i birokratija.

U razgovoru o prvome problemu, u nemačkoj sekciji su dominirala pitanja karaktera ljudskih potreba i uloge vrednosnih normi u istorijskoj ljudskoj praksi; u engleskoj sekciji bilo je reči pre svega o teorijskim mogućnostima razvijanja teorije o ljudskoj prirodi i kriterijumima koje takva jedna teorija treba da ispuni; u francuskoj pak govorilo se o mogućnostima integralnog razvoja i svestranog ispoljavanja kreativne ljudske ličnosti.

Diskusija o humanizmu i radikalnim promenama društvene strukture koncentrisala se oko ovih pitanja: u nemačkoj sekciji oko negativnog uticaja manipulisanja sredstvima masovnih komunikacija; u engleskoj sekciji oko uslova i pravoga karaktera radikalnih društvenih promena; u francuskoj sekciji oko raznovrsnih praktičnih aspekata koje obuhvata moderni humanizam i uključivanja masa u svaku promenu društvene strukture.

Kada je stavljen na dnevni red treći problem: participacija i birokratija, svi članovi svih sekcija podržali su ideju participacije. U nemačkoj sekciji participacija je shvaćena kao jedini sistem koji je u stanju da ukine birokratiju kao sistem, pošto, po svemu sudeći, nije moguće izbeći svaku birokratizaciju; u engleskoj sekciji razmatrani su razni konkretni problemi sprovođenja svestrane debirokratizacije kako u kapitalističkom tako i u socijalističkom društvu; u francuskoj sekciji bilo je reči o problemu kompetentnosti i organizacije s obzirom na uključivanje

vanje masa u odlučivanje o različitim društvenim pitanjima.

Osim odbacivanja birokratije kao sistema, odnosno zastupanja ideje razvijanja participacije, mislim da su se svi učesnici složili i sa ocenom da je u današnjem društvu neophodno sprovesti izvesne radikalne promene, mada je, razume se, bilo razlika u gledištima o tome šta se podrazumeva pod radikalnim promenama. U svakom slučaju, smatra se da treba ograničiti privatnu svojinu i otkloniti birokratiju.

Iz čitavog ovog prikaza mislim da već jasno proizlazi da je na ovome skupu došla u potpunosti do izražaja otvorena razmena mišljenja, bez konformizma, straha ili ideološkog dogmatizma, što je utoliko značajnije kada se ima u vidu da su se u Herceg-Novom našli na okupu ljudi sa različitim osnovnim filozofskim pretpostavkama. No, očigledno da niko nije bio došao sa namerom da brani svoja osnovna filozofska ili ideološka uverenja a da kritikuje i odbacuje suprotna, već sa željom da razmotri bitne probleme ljudskog razvoja u savremenom svetu. Predstavnici socijalističkog sveta imali su priliku da se u direktnom kontaktu obaveste o raznim društvenim i ideološkim promenama do kojih je došlo u kapitalističkome svetu, i obratno. Prema tome, rasvetljavanje nekih bitnih problema današnjeg čovekovog razvoja sigurno je postignuto, što znači da je ovaj skup svoj osnovni zadatak uspešno obavio. Tome je, naravno, mnogo doprineo i dosta širok interdisciplinarni karakter učesnika (pošto su bili zastupljeni filozofi, sociolozi, ekonomisti, pedagozi, političari i drugi).

Mnogi učesnici su u raznim prilikama, pa i na završnoj plenarnoj sednici, ukazivali na značajna preimućstva konkretne, otvorene i produbljene razmene mišljenja do koje je došlo pre svega u sekcijama, ali takođe i na plenarnim sednicama koje su unekoliko uspevale da izbegnu onaj čisto kongresni ili konvencionalni karakter. U svakom slučaju, izraženo je zadovoljstvo što nije bilo mnogo referata a malo diskusije, već obratno.

Najznačajnija karakteristika i najveća vrednost ovoga, po opštoj oceni izvanredno uspelog skupa bila je svakako u prihvatanju pravoga dijaloga, gde je došlo ne samo do suprotstavljanja različitih gledišta već i do progresivnog razvoja teorijske misli putem prevazilaženja različitih teškoća i uočavanja jedinstva u gledištima između marksističkih i nemarksističkih humanista o mnogim bitnim pitanjima savremenog razvoja kako ljudskog društva u celini, tako i pojedinačnih ličnosti koje ga sačinjavaju.